

R10

TUDOMÁNYOS
GYŰJTEMÉNY
1830.

V. KÖTET.

Tizennegyedik esztendei Folyamat.

SZERKEZTETTE

VÖRÖSMARTY MIHÁL.

KIADTA

TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI.

Schhardt sc.

183671

A' Cs. 's Apost. Kir. Felség' kegyelmes Engedelmével.

PESTEN,

A' KIADÓK' KÖNYVNYOMTATÓ-INTÉZETÉBEN.

hogy az emberek lábokkal földszinén tapadható sőt ki ne vágják és el ne lophassák.

Felső és Alsó Nádosd a' két szép falu egy más mellett távolabb délfelé. Felső Nádosd hajdan a' Zolyomi Miklós birtoka volt, a' mostani nemes birtokosok között: Fejérvizi Bálint, Rákosdi Farkas, Hertzeg, Urak, és szélybeli Katonák, Alsó Nádosd nagyobb részint az Uradalom birtoka, feküsznek a' Vártól mintegy fél orányira.

Telek meglehetősen falu, dél felé a' Vártól három negyed orányira, birja a' Csolnakosi familia, és Bálinth, Bucsi Urak' hajdan, a' nagy Hunyadi János édes anyja Margsinai Ersébet a' fent hagyás szerént is ezen Telek nevű faluban temettetett el, későbbre 1515ben Buthori Péter birtokának állittatik.

A' Cserna mentin felfelé délről.

Csolnakos, Familiájára nézve is híres egészen a' Csolnakosi familia' fiát illető birtoka az ezzel határos kisded falu Dobokával együtt régi; emlékezetes Privilegiumával, mellyet Sigmond Császár, és Magyar Királytól mind két falujára nézve minden más Törvényhatóságtól kivételve az országban csak egyedül egész szabadsággal nyert, Sigmond, és László Királyoktól, megerősittetve Hunyadi Jánostól, és ennek fiától Hunyadi Mátyás királytól; mais fenn vannak még ezen nevezetes híres familiabéliek, mind fiu mind Leány ágakon, hajdon kétségen kívül ezen híres falukat is Magyar köz néplakta és ezek tették uroknak szolgálatjokat, ma eloláhosodott szolgáló nép lakván, kezdették a' földes úri szolgálatot is nehezelní 's kétségen kívül a' Privilegium erejét magokra akarván

venni, annyiban csökkent szabadságok, a' több faluk módja szerint az ország adója fizetését ők is felszámításnál fogva tartoznak egy darab időtől fogva esztendőnként fizetni, egyéb szabadságai maig is megmaradván; ez az egész hazában egyetlen egy külön rendszabás és kivétel, de ez inkább statistikai bővebb leíráshoz tartozván 's a' Vajda Hunyadi Vártól igen is hosszasan kiterjedő lévén mind ezeket bővebben láthatni több régi és hiteles Okleveleknek elé hozásával Benkő Jósefnek említett specialis Transylvaniájában, melly noha némelly helyeken hiányos is lehetne, ezt helyen kipótolva a' mig más jobbat nem készítne, örökké fennmaradó kútfőnek tartani. —

Kenderesi Ferencz.

4.

Sztárai Mihály Baranyai Reformátornak Apologiája, — vagyis az új Ariánismus' gyanúja alól való kimentése.

Derék Tud. Gyűjteményünknek 1829. esztendei igen jeles darabokkal kedveskedő Vidik kötetében találtatik egy nem mondom fontos, de mázsás Értekezés, illy' tzm' alatt „Magyar országban volt Socinus Ekklesiák-ról, és Válaszúti Papjoknak Skarizta Mátéval 1588. eszt. tartatott disputációjáról”, — mellyet Hazai 's Külföldi Tudósításunk Szerkeztetője igen helyesen hirdette: „különös figyelemre méltónak” — mind azért, mivel sok, eddig méltatlan homály-

ban zsibbađt történeteket hoz világosságra; mind azért, mivel némelly Paradoxumoknak, Szörnyítéseknek tetsző állítások, vagy legalább gyanítások is foglaltatván benne: a' gondolkodni szeretőknek a' bővebb vizsgálódásra, és hazánk? Egyházi — nagy részént homályos — történeteinek, árgusi szemekkel leendő kifürkészésére, és nagyobb világosságra lehető hozására, alkalmazhatóságot szolgáltat.

Tudós Szerzője ezen Értekezésnek, említett Szerkeztetőnk szerint Tek. Jankovich Miklós Úr, ki ezt külön kötetben is kiadta, mellyet még eddig ugyan, látni szerentsém nem lehetett. Azt igyekeznek ebben a' nevezett Szerző Úr megmutogatni: Hogy ámbár Bod Péter Athénássában 1563dik esztendőre teszi a' Sociniánismusnak, vagy is új Ariánismusnak Blandrata és Dávid Ferentz által lett első terjesztését és tanítását, és pedig tsak Erdélybe: mindazáltal nem tsak ott, hanem Magyar országon is, és nevezetesen ezen mi Baranyánkban, voltak már 1563 előtt is Unitária Ekklésiák. — Oszlopai állításának ezek:

Iőr Sztancár már Blandrata előtt 1553ban az új Ariánismus' tanításáért tiltódott ki Szebenből, Kolosvárról.

2szor Aran Tamás is már Blandrata előtt magában Debrêtzenben hirdette az új Ariánismust*), mint ez megtetszik azon könyvből, mellyet Mélius Péter ő ellene kiadott Debreczenben 1562.

*) Erre tsak melleleg azt jegyzem meg: Nekem úgy látszik, hogy nehéz volna azt tsak hihetővé is tenni, még nehezebb pedig be is bizonyítani, hogy Aran Tamás Debrêtzenben magában is nyilván tanított volna;

íly' tzim alatt : „Az Aran Tamás hamis és Eretnek tévelygéseinek — 's a' t. meghamisítási,

legnehezebb pedig azt, hogy ott még valami kis Ekklesiátskát is fundálhatott volna akkor, mikor egy Radán Balás, és ő utánna Szegedi Gergely és Mélius Péter, testestől lelkestől Protestánsok, 's az Antitrinitáriusoknak — mint a' Históriaik bizonyítják — nagy ellenségei, vezérlették 's tanították a' Debreczeni Ekklesiát, mint annak buzgó és hatalmas Prédikátorai, amaz első ugyan a' 16 Század közepe előtt, és kevéssel utánna is, ezek pedig ő utánna 1556—1572. Mert hogy ezen két utolsók együtt Prédikátorkodtak Debreczenben (ámbar Bod. A then. pag. 154. azt mondja, hogy nem tudja mitsoda Ekklesiában szolgált Szegedi Gergely) bizonyos az az Egervölgyi Vallástételből, mellynek a' Tokaji Vár' Commendánsáho Németi Ferenczhez intézett ajánló levele így kezdődik „Pastores Ecclesiae in Debreczen, Gregorius Szegedi et Petrus Melius de Somogy 's a' t. Datum Debr. 27. Aug. Anno D. 1562” Török Bálint 1535nek végén Ferdinandtól Zápolyához állván (melly elpártolásnak okát Istvánfi szerint lásd Fő Tiszt. Budai Esaiás Urnak közöns. Hist. Tom. 3. pag. 28) ettől Debreczent is ajándékba nyere 's 1536ba Bálint Papja által, mint az előtt Pápát, reformálá. És ámbar ez a' Török Bálint főképpen a' Martinúzi vallásbeli gyűlölsége által 1541be Constantzinápolyba rabságra vitetett is, hol 1550ben meghalt: de két Fijai, János és Ferentz megmaradtak Debreczen birtokában, 's attyok' példája szerint a' Protestáns vallásnak buzgó követői 's előmozdítói voltak, mint alább meglátjuk. És ezek alatt tanított már említett Radán Balás és azután Melius Péter Szegedi Gergelyel együtt. Ezeknek idejekben Aran Tamásnak motszanni se lehetett volna Debreczenben. — Úgy lehet hát gondolkodni, hogy vagy tsak megfordult ott Aran Tamás, vagy pedig citáltatott oda, az ott tartandó disputatióra az akkori időknek geniussá szerént, melly disputatióban 1561 meggyőzöttetvén, maga is reformátussá lett. — Ezen disputatio után írta Mélius az ő tudományja ellen amaz említett

könyvét, mint a' tizme is mutatja „Íródott enni esztendőben 1561” — a' mikor hát már nem is taníthatott Aran Tamás új Áriánismust, mert már megtért. — Egy szóval Aran Tamás megtérése előtt akármikor, a' Protestáns vallás mellett buzgó Török Bálint miatt, azután pedig a' hozzá hasonló két fiai miatt, kikre bátran alkalmaztathatni Horácznak ama verseit: Fortes creantur fortibus et bonis etc. — továbbá Radán, Szegedii, Mélius miatt ott nyilván nem taníthatott sokkal inkább Ekklesiát nem fundálhatott; megtérése után pedig 1561, arról még csak nem is gondolkodhatott. — Íródott hát az említett könyv is; nem annyira a' már megtért Aran Tamás ellen, mind a' két szomszédba, Erdélybe és Lengyel országba éppen akkor harapódzni kezdett új Áriánismus ellen. Mert hogy 1553 tájba Blandrata előtt már Sztancár hintegette Erdélybe a' maga tudományát, azt Bod Péter maga is említi Hist. Eccl. pag. 466. így szólván: „Sztancár Osiánderrel vétél, kedvén Königsberget elhagyta 's ment Lengyel országba, onnan pedig Erdélybe, de itt meg nem maradhatott, hanem még Isabella idejébe (— és így 1559. előtt, mert ekkor Isabella meghalt) elment, írván ellene Heltai Gáspár Kolosvári magyar Pap 1555dik esztendőben.” Ezek a' Bod szavai! — Nem állítja hát Bod átaljában; mint T. T. Jankovits Úr mondja, hogy 1563. előtt, Blandrata és Dávid Ferentz előtt, nem lett volna Erdélyben semmi Sociánus Próféta. — Blandrata és Alciátus Pál is ugyan ekkor hintegették tudományokat Lengyel országba, Helvetiából szaladván oda a' Servétus megégettése után 1553. — Így hát a' két szomszéd országokban terjedt az új áriánismus, és épen ezek ellen írta Mélius említett könyvét, 's Aran Tamást csak azért említi név szerint, mert ő már az előtt kevéssel a' Debreczeni disputációban győzöttetvén meg, ott személy szerint is esmeretes volt. — Az Ucalegon háza égett, rakodni kellett hát a' tűz elől! közel volt a' Pestis a' nyavalya, praeservatívákra volt hát szükség! — De ezeket csak melleleg! a' Debreczeni számos Tudósak ezt világossabban is megfogják mutatni. — En pedig tovább megyek, mig irásom' fő tárgyára Sztárai Mihályra nem érek.

Íródott enni esztendőben 1561. — nyomtatódott Debretzenben 1562.” *).

3szor „Skaritzza Máté a' Pécsi Áriána Ekkle'sia Papjával Válaszuti Györgyel, a' Pécsiek' kívánságára Pécsen közönséges disputatiót tartott, mellynek okát módját 's egész menetelét maga Válaszúti György megírta. Már ekkor tehát (1588.) Pécsen vólt Unitária Ekkle'sia, annyival könnyebben lábra álhatott pedig az ott, mivel Dudith András a' 16dik száz közepén ott lévén Püspök az Unitáriusokat szenvedhette, legalább nem háborgatta, a' minthogy maga is 1569 megházasodván, elébb ugyan Reformátussá, azután pedig Sociniánussá leve. — A' Törökök is pedig, mint egy Istennek vallói, kétségkívül inkább kedveztek az Unitáriusoknak.” — Végre

Aszer Hihető hogy Sztárai Mihály is, ki Baranyát nagyrészt reformálta, maga is Soci-niánus, új áriánus volt, és így az Ekkle'siák is, mellyeket fundált, új Ariána Ekkle'siák vóltak.”

És épen ezen 4dik állítás, vagy legalább erős gyanítás az, a' mit én, a' szükséges documentumoknak szükiben lévén, a' mennyire lehet

---

*) Hogy ezen munkájának Mélius két dátumot tett, annak kétségkívül ez az oka, hogy nem nyomtathatta ki akkor a' mikor írta. Írta ő ezt, mint a' dátuma mutatja 1561. Úgy de még ekkor Debreczenben nem volt Typographia, Legelső nyomtatás volt a' Debr. Typographiában az Egervölgyi Confessio mint azt Czeglédi György Váradi Prédikátor írja annak Előjáró beszédében. Ez a' Confessio pedig 1562be 6dik Febr. nyomtatódott, és ezután talán mindjárt második lett a' Mélius említett könyve. — Eddig az ideig várni kellett nekia' már 1561ben íródott könyvével. — Lásd Fő Tiszt. Tóth Fer. Hist. Eccl. Prott. pag. 171. és 358.

okoskodásoknál, következtetésekénél, az elébb történt dolgoknak a' későbbiekkel, és ezeknek amazokkal való összehasonlításoknál fogva, de azomban Historiai bizonyos kútfókból merítve Nem hihetővé tenni, jelenlévő értekezésemben igyekezni fogok. — Vajha az igyekezettel a' tehetség is kezet fogván, egybekelhetnének, 's örvendetes menyegzőjökben fáradságom jutalmául magam is násznagyi áldomást ihatnám!!!

Lássuk hát elébb is Sztárai' hazáját.

Sztárai Mihály kétségkívül Baranya Vármegei születés volt: mert

a) Legelsőben is ifjúságában Perényi Péternek, ki akkor időben a' Dráva két partján több helyeket mint Siklóst Valpot 's a' t. birt, — vala Udvari Papja 1530—1542. Perényi Péter tehát mint Baranyai nagy birtokos Ur, úgy esmérhetete meg őtet 's vehette magához mint ugyan tsak Baranyai születésűt. Annyival is inkább, mert már az előtt is 1521től fogva Baranyai, 's név szerént Siklósi születést Siklósi Mihályt épen így tartotta magánál udvari Pap gyanánt. Mint birtokabeli születésűeket könnyű volt neki mind a' kettőt megesmerni, 's ezen relatióról indítván, mindeniket egymásután udvari Papjává tenni.

b) Minekutánna Perényitől elvált is Sztárai hihetően 1542ben (mert ekkor Perényi fogságba esvén, abba hatodfél esztendő múlva meg is, hólt), akkor is Nesciens qua natale solum dulcedine cunctos ducit, tsak ugyan Baranyába maradt, ezt kívánta mint szülötte földjét reformálni, 's reformálta is Laskon laktában 543—1553. — Ezután sem hagyhatta ezt messze, ha-

nem csak Tolnára, mint szomszéd és igen nevezetes városba ment; de úgy hogy ott Prédikátoroskodván egyszer'smind a' Baranyai Püspöki hivatalt is vitte, Baranyáját onnan is igazgatta, reformálta, ebbe Papokat rendelt 's küldött.

c) Skaritza Máté csak nem a' Sztárai idejébe Baranyát úgy említi mint a' Sztárai' hazáját, a' midőn ezt övének nevezi. Így szól ő a' Szegedi Kis István élete leírásában: „Starino, „qui Episcopum suae Baroviae agebat, „versus Dravam profecto, Lascovienses Pastore „carentes precario commiserē, ut Szegedinum „ad eos transmitteret etc.” — Övé t. i. Sztáraié mint földes Uráé nem volt Baranya, hogy volt hát övé? csak úgy, mint hazája, mint kedves szülőtte földje, hol született, nevelkedett, reformált 's végre igazgatott is. Nem is csak azért mondódik pedig övének, mivel ennek Püspökjé volt, mert lám Tólnának is a' volt, még sem nevezi azt Skaritza övének. Ma is így szoktuk hazánkat említeni: Az én Baranyám, az én Tiszahátam, a' mi Somogyunk, Biharunk, Ormányságunk 's a' t. Így volt ez a' Skaritza idejében is, azt mutatják ezek hogy Sztarai Baranyai fi volt. — De többre megyek és azt mondom:

d) Aligha tsalatkozom, midőn ötet egyenesen Sztára helységéből származottnak lenni állítom épen a' Dráva mellett, Somogy és Baranya Vármegyéknek közös szélén. Ugyanis:

Hogy az első Reformátorok az akkori szokás szerint vagy csak a' kereszt nevekről, mint Bálint Pap, Máté Uram, Gáspár Uram, Estván Uram 's a' t. *), vagy pedig születések helyéről

---

*) Heltai Gáspár Kolosvári Prédikátor, noha pallérozott 's tudós ember volt, még is mikor az új Testamtot kiadta így ír az ajánló levelében Nádasi An-

nevezettek, mint Kopátsi, Kálmáncsehi, Bellei, Siklosi, Ottrokotsi 's a' t. ez a' Históriakból napfénynél világosabb. Mitsoda tehát természetibb, mint azt gondolni, hogy Sztárai Mihály is, az akkori szokás szerént születése helyétől Sztárától neveztetett légyen így? úgy de Sztára nevű helység — tudtomra ugyan — magyar országon nints több ezen említett Dráva mellett fekvő, 's már ma tsupa Horvát lakosokat magába tartó Sztaránál; de ha vólna is, Baranyában ugyan nintsen: és minthogy már Skarritza is Baranyát az övének nevezi mint hazáját, nem mást, hanem tsak épen ezen Baranya széliben fekvő Sztárát kell a' Sztárai Mihály hazájának tartanunk. Annyival is inkább pedig, mert ez a' Sztára, említett Perényi Péter Siklóssához, mint Baranyai Uradalmának fő pontjához, tsak másfél Státióra, három kis mértföldre esvén, kétségkívül ezt a' Sztárát is mint a' Siklósi Uradalomhoz tartozót, birta Perényi Péter *) és így Sztárai Mihályt, mint tulajdon birtokabeli születést annyival is inkább megismerhette, 's boldogítani mint Pátronust Loci Sztára, lelkiesméretbeli kötelességének tarthatta.

---

nához: „Nem egyedül voltam pedig e' munkában foglalatos, hanem egy részben segített a' jámbor Estván Uram a' Dézsi Prédikátor, másokban a' Tisztelendő Lukácz Uram a' Kolosvári magyar Prédikátor. Ismég az én szerelmes vén Bátyám a' Tisztelendő Lajos Mester a' Dési Fő Lelki Pásztor 's a' t. Lásd ezt az egész Levelet Bod Péternél Biblia Hist. pag. 139 és 140.

- *) A' minthogy mái napig is mind Siklós, mind Sztára egy familiáé. t. i. a' Mélt. Battyán Grófoké, és ámbár a' Battyán familia szaporodásával, a' Dominium többfelé szakasztódván, most már amaz a' Siklósi Dominiumnak feje, ez pedig a' Séllei Uradalomhoz tartozik: de az előtt tsak egyetlen egy nagy uradalmat tettek.

Tegyük ide még azt is, hogy Sztárai Mihály nem csak Baranyában, hanem a' Dráva két partján túl is innen is reformált. Bod Athen. pag. 283. Sőt midőn a' Püspökséget 1554ben Szegedinek általadta, akkor is és azután a' beljebb való részeknek reformálásában foglalatoskodott, t. i. Slavoniában és Horvát országban a' Dráván túl. Fő Tiszt. Tóth Fer. Prott. Eccl. Hist. pag. 52. a' minthogy a' Dráva tulsó partján Slavoniában ma is állanak négy reformáta Ekklesiáink, régenten pedig többek is állottak, de 1608 előtt már a' sok viszontagságok miatt elestek. Tóth Fer. Prott. Eccl. Hist. pag. 274. — Úgyde a' Dráva tulsó partján fekvő helységek egész a' Szávaig, mind e' mai napig Horvát nyelven beszélnek. Horvátul tudó Apostol kellett hát ezeknek. És épen ilyen volt már Sztárai Mihály, ha ő ezen Baranyai Horvát és Magyar nyelvel egyformán élő Sztárában született, nem pedig a' Bihar Vármegyében fekvő Esztárban, mint némellyek gyanítják*) hol a'

---

*) Így gyanítja ezt amaz érdemekkel telylesen ragyogó Egyházi Történet Író, Fő Tiszt. Tóth Ferentz Úr, ki ámbár Prott. Ekk. Hist. pag. 31. azt mondja is: „Hogy Baranyának Reformátorai magából teltek ki Baranyából”, — a' mi igaz is! mindazáltal Sztárait, ezt a' legnagyobb Baranyai Reformátort, Biharban Esztári születésűnek gondolja. De úgy nem Sztárainak, hanem Esztárainak kellett volna neki hivattatni, annyival is inkább, mert a' magyar nyelv, kivált a' szók' elején, nem igen szereti a' két Consónánst, ezért hívja a' kreuzert garajtzárnak, grádust garáditznak, krisztust krisztusnak, krisztyént vagy kresztyént, keresztyénnek 's a' t. Sőt az a' tsuda hogy Sztárait is Sztárától nem Esztárainak, vagy Isztárainak hívták, 's kétségkívül a' köznép szájában így is kellett hangzani az ő nevének, valamint hogy ma a' köznépnél Sztárát Isztárának haljuk neveztetni. — Egyébaránt hogy az ő neve

Horvát nyelvnek híre sints. Azomban más az Esztári, más a Sztárai nevezet is.

Esztártól hozatik le az nem tsuda. Kétségkívül távolabb lakó tudóssaink, hirét se hallották a' Baranyai Sztárának, annyival is inkább, mivel már ma kistsiny helység is lévén 's Horvát lakosokkal birván, kevés figyelmet érdemel még a' közelebbi magyarok előtt is. Egyébaránt most is emlegetik ezek, hogy az ő apjaik régenten Reformátusok voltak: de ma, mint filiális Ekklesiának, régi Protocollumok nem lévén, ennek bizonyosan végére nem mehettem. Annyit a' traditiók szerint bizonyosnak lehet állítani: Hogy ámbár ma Sztárának tsak Horvát lakosi vagnak, de a' Reformátio idejében mind Horvátok, mind magyarok voltak, és a' magyarok (hihetően Sztárai Mihály hazájok fijától tanulván) a' reformátia vallást követték, míg végre a' magyarok lassanként, az időeknek mostohasági miatt, a' szomszéd református helységekbe költözködtek. — Ennek bebizonyítására két élő documentumokat állithatok ide a' holt betűk által.

1ször Még ez előtt tsak 30 esztendővel is, állott egy puszta templom Sztárának déli végén, a' Drávához közel, melyet a' Sztáraiak és más szomszédok „a' Sztárai régi Magyarok” — Protestánsok' templomának neveztek, de a' melly most már külfömb külfömbféle épületekre széjjel hordódott.

2szor Iványi nevű Református helységben Sztárától nem messze, a' szélesen kiterjedő kis familia ma is nyilván állítja, hogy ők többekkel együtt régenten Sztárából jöttek Iványiba, mint reformátusok, református helységbe. Sőt ezelőtt 50 esztendővel Iványinak nagy része megégyvén, ma is úgy emlegetik az Iványi öregek, mint igen nevezetes dolgot, hogy azon nagy tűzben a' Kiseknek noha mindenek porrá égett, de az a' nagy vén Góréjok, melyet az ő atyaik régen Sztárából magokkal hoztak vala oda, a' lángok közt tsudálatosan megmaradt. — Bizonyos hát avagy tsak innen is, hogy Sztárának magyar, még pedig református magyar lakosaik is voltak régenten a' Horvátokon kívül. Helyesen származtathatni tehát innen a' magyar Sztárai Mihályt, kinek ennél fogva nem lehetett Horvátul is nem tudni.

Ezek szerint tehát Baranyai fi, és Baranyai Prédikátor is lévén Sztárai: nem lesz talám illetlen, ha valaki, ugyantsak Baranyában, és pedig az ő Sz. Hivatala' körében lévő személy, az ő mentségére megszóllal. Különösen pedig, hihetően Sztárába születvén ő, a' Dráva innenső partján Sella és Zaláta között: nem lehet talám vétkül tulajdonítani, ha egy ezen Sztárával csak nem határos Ekkleziában szolgáló Protestáns Prédikátor — ő mellette, mint a' ki az értekezővel — vélekedése szerint — ha nem Synchronice is, de talám Sympathetice tanított, erőtelten szavát felemeli, 's róla a' motskos gyanút a' mennyire tudja letörölni igyekszik.

— Di caeptis, nam Vos mutastis et illum
Aspirate meis! primaque ab origine rerum
Sztáraiánarum, ad finem perducite dextram!

Hogy hát a' mi Sztáraink Unitárius lett volna, ezen okokkal támogatja a' tudós Értekező Úr:

„Iször „Patáviumi (Pádua) Universitás volt az új Arianismus böltsője. Ochinus Bernárd, Lélius és Faustus Socinusok, Servétus, Sztancár, Blandrata, Dudith, ott tanultak: nohát Sztárai Mihály is, Bod Péter Áthénássá szerint csak épen ott tanulván, 's egyenesen onnan jövéen Magyar országba vissza; egyebet onnan nem hozhatott, mint új Arianismust”.

Felelet. Igaz hogy Sztárai Páduába tanult, mint ezt Bod Péter előtt már régen Skaritzá Máté is, a' Szegedi Kis István életében említi, így szólván: „Nec attinet hic de Sztarino piae memoriae, magno sane nostri seculi Theologo dicere, quum ipse non alibi, quam Patavii in Italia mercaturam studiorum sit consecutus”: de az is igaz, hogy ő ott az új Arianismust be nem szívta, de nem is szívhat-

ta; ha csak azt nem állítjuk — a' mit pedig fel nem tehetni — hogy már vén korába 1557 után, midőn már Tolnán laktába a' Superintendensséget is letette, ment volna Páduába tanulni. — Ugyan is

Servetus Mihály volt az első (mert Hetzer Lajost, kinek 1526. Constantzinápolyba fejét vették, említeni se kell) ki a' Reformatio után a' Sz. Háromságról való tudományt ostromolni kezdette. Ez a' Spanyol, mint orvos Doctor, minekutánna tanulását Párisba elvégezte, francia országba tette le magát. — 1531től fogva kezdett írni némelly könyveket a' Szent Háromság ellen. Frantzia's német országot bejárván 1543—1553. hintegette alattomban tudományát. De hogy Olasz országba, vagy Páduába valaha megfordult volna, nem említették. — Lásd *Ladvoátot sub Servet és Turretinust is Compend. Hist. Eccl. seculi 16. sectione 16.* — 1553ban kiadta *Restitutio Christianismi* nevű könyvét, mellyben már vallása formáját is elő terjesztette, mellyért Genévában, ugyan azon 1553dik esztendőben, midőn ott keresztül épen legelőször akart volna Olasz országba utazni, megfogattatván, a' Kálvin indításából közönséges helyen megégettetett *).

*) Nem szükség, 's nem is lehet tagadni, hogy a' Servetus megszenteltetésében Calvinnak nagy része volt, midőn azt Genévában megfogatván *Crimen laesae Divinae Maiestatis*-sal vádoltatta. Lásd *Fő Tiszt. Budai Hist. Eccl. Period. 4. Thematé 20. in MSS.* Ezen tselekedetért sokan vádolták Calvint. De legalább kitetszik ebből, mennyire gyűlölték az első Reformátorok az új Arianismust. — Miképen menti pedig ezen tselekedetét Calvinnak Turretinus lásd *Turretini Compendium Hist. Eccl. Seculi 16. sectione 16. a' végén*, — mellynek leírására itten hely nintsen.

Hihetően a' Servét 1531től fogva kijött könyveinek olvasása okozta azt, hogy Olasz országba — hova ő szándékozott, de mint látánk el nem érhetett — 1546tól fogva lassan lassan, egy egész titkos Tűdős társaság állott öszve, a' vallásbeli dolgoknak rostálgatására Padua és Vicentia (Vincenza) környékén, melly társaságnak több mint 40 tagjai voltak mind olaszok, kik között Laelius Socinus, Gentilis, Ochinus, Alciatus 's a' t. — ott vóltak; de később 1553. tájban felfedeztetvén ez a' társaság, sőt két fő Tagjai Julius Trevisanus, és Franciscus de Ruego ezen okon meg is ölettetvén, az egész titkos társaság, őrizvén kiki a' maga életét, széjjel szaladt. Így telt meg Helvétia Lengyel és Erdély ország ezen széjjel szaladt Prófétákkal 1553. tájban. Lásd Turret. Hist. Eccl. secul. 16. sectione 16. — és Farnos György Ekkli. Hist. Tabelláit secul. 16. Tabella 2da.

Sztancár és Aran Tamás is Servét után indulván, ezen 1553dik esztendőben mutogatták magokat Erdélyben a' honnan Heltai Gáspár is már 1555ben Kolosváron írt egy könyvet Sztancár ellen. Bod Hist. Eccl. pag. 466. Ez a' Sztancár Osiánder Andrással Königsbergi Professzorral a' megigazulás felől való tudományban nem egyezhetvén, 1550. tájban Königsbergből Lengyel országba ment, onnan pedig 1553ban Erdélybe, de itt sem maradhatott sokáig mint feljebb láttuk.

Ezek után Gentilis Bálint is Cosenzai születés Calábriában, ki a' Pádulai titkos társaságnak tagja volt, a' 16dik száz közepén a' Servetus vallásáért elhagyta hazáját, 's Genevába ment. De itt is rossz sít tévén a' tűzre, hogy a' büntetést elkerülhesse, közönséges helyen penitentiát tartott Cálvin előtt 1558., 's magáról

petsétes levelet adott, hogy többé azt nem tselekszi, írásait pedig megégeti; melly utolsót féltében mindjárt meg is tselekedte. De ismét elébbeni bűnébe esvén, a' büntetés elől Lengyel országba szaladt Blandrata és Alciatus Pál barátihoz, kik az új Ariánismust már ekkor ott terjesztették. Innen is mindnyájan kitiltódván, Blandrata ugyan Erdélybe 2dik Zápolyához, Alciatus Pál Török országba, Gentilis pedig Bétsbe, 's azután meghalván a' Calvin halálát Bernába ment, hol tsak ugyan feje véttetett. *Lad vocat sub Gentilis és Bód Hist. Eccl. pag. 469.*

Még ezekután lehet tenni Ochinus Bernárdot, ki Szénában (Siéna) elébb született ugyan még Servétusnál is, t. i. 1487ben Servét pedig 1509ben: de még is amaz későbbi Unitárius ennél. Mert Ochinus még 1538ban tétetett a' Capucinusoknak Generalisává (Ladvocát) melly hívatalt 8 esztendeig folytatván 1546ban az Evangyélika vallásra tért. Ekkor tájba állott be a' Pádúai titkos társaságba is. Végre 1555ben a' titkos társaság eloszlása után Tigurumba menvén, mivel ott a' Polygamia' szabados voltát tanította, önnan kiűzetetett 's ment 1563. Lengyel országba, hol solenniter felvévén a' Socin vallását, ott megholt 1564. 77 esztendős korában.

Végre a' két Socinusok is Laelius és Faustus 1553. előtt esmeretlenek voltak, 's kivált ez utóbbi. Laelius született Szénában 1525. kitanulván a' törvényt, melly elsőben tanulásának fő tárgya vala, 1547ben elindult a' Protestáns országoknak bejárására. Végre Tigurumba állapodván meg, ott, mint az említett Pádúai titkos társaságnak már felszentelt tagja, a' Servetus értelmét kezdte alattomban hintegetni 1552ben; de komolyan megintetvén Calvintól, mindenek fe-

lett pedig a' következett 1553dik esztendőben, tanulván a' Servetus szomorú példáján, igen nagyon vigyázott magára, 's tsak magába fantazírozott. — És így a' nélkül, hogy tudományával nyilván kimert volna rukkolni, meghalt ugyan ott 1562. hagyván maga után titokban tett írásait.

Faustus pedig 1539ben születvén, még amannál is későbbi. Ez midőn meghallotta, hogy magtalan Bátyya Laelius Tigurumban meghalt, tüstént ott termett, és annak vagyonját elfoglalván, azzal együtt Bátyya írásait, és az azokban foglalt tudományt is 23 esztendő korában örökségül kapá. Ez tehát tsak 1562. után lett igazi Unitáriussá, noha az előtt is szívhatott be magába valamit azon levelekből, mellyeket Laelius a' Faustus atyához, mint testvérjéhez szorgalmatosan küldözött, kívánván azt a' maga értelmére vinni. — Blandrata György is, ki eddig, mint láttuk, Gentilis Bálint és Alciatus Pál társaival Lengyel országban dolgozott, ekkor jött Erdély országba, hol 2dik Zápolyának udvari orvossává lévén legelőbb is Dávid Ferentzhez húzta a' maga értelmére, 's azután Zápolyát magát is. Utoljára Blandrata és Dávid Ferentz között a' 2dik Zápolya halála után egyenetlenségek támadván, azoknak eligazítására, ez a' Faustus Blandrata által hívattatván Erdélybe is elment 1578.

Ezekből következik, hogy 1531kig esmeretlen volt a' Sz. Háromság tagadók' tudománya. Ekkor kezdte azt megperdíteni Servétus. 1553ban pedig kiadván *Restitutio Christianismi* tizimű könyvét, nyilván közönségesen vallotta, és egyszer'smind kínos halálával petsételte azt. — Itt kezdődik hát ez a' tudomány közönségesen esmeretes lenni. A' Páduai titkos

társaság is, melly csak 1546. után kezdődött, ekkor tájba oszlott külömb külömbféle országokra szerteszéjjel, megrettenvén említett két fő tagjainak halálra lett sententiáztatásán. Erdélyben és Lengyel országban is ekkor jelentette magát először, amott Sztancár és Aran Tamás által, itt Blandrata és Alciátus Pál által, noha még Socinnak a' neve sem hallatott. Az öregebb Socin ugyan már ekkor, igen fiatal lévén is, tagja volt a' Báduai és Vicentiai titkos tudós társaságnak, és Genevában 's Tigúrumban laktába is Servétussal egy értelemben volt; de félvén a' hatalmas Calvintól ki őtet komolyan megintette, 's tanulván osztán a' Servét szomorú példáján is: titkolta értelmét, és semmit se mervén indítani, csak néma falai között irkafirkált. Végre a' fiatalabb Socin 1562ben jutván bátyja' írásához, azokból kész Proféta lett, szerkeztette a' vallást, melly azután Socinianismùsnak 's új Ariánismùsnak neveztetett. Ugyan ezen írásokból épült későbbben a' Rakoviai Catechismus is. — Most már jobban felemelte fejét a' Sociniánismus, most már Ochinus is Lengyel országba futván Tigúrumból 1563. betöltötte ott az Erdélybe ment Blandrata', a' Török országba szaladt Alciátus', és a' Bétsbe lopódzott Gentilis helyét. Blandrata is ugyan ezen esztendőben kezét fogván Dávid Ferentzel Erdélyben, 's pártfogást is nyervén Zápolya 'Sigmund Jánosnál, gyűjtögették már Erdélyben a' nyáját. Ez az 1563dik esztendő EPOCHÁ lehet a' Sociniánismusra nézve, 's azért tulajdonítja Bod Péter ezen esztendőnek a' Socinianismus terjesztését Erdélyben; noha hogy elébb is volt ott annak nyoma Sztancár által, nem tagadja, sőt állítja Hist. Ecc. pag. 466. Egy szóval az új Ariánismus 1531ben csak hal-

lődni kezdett, tojásában volt, 1553ban kikelt, 1563ban széjjel repült.

Térjünk már most a' mi Sztárainkra, 's lás-suk tanulhatott e' ő~~e~~zek~~e~~től valamellyiktől? vagy tanulhatott e' az 1546. körül kezdődött Pádúai titkos társaságtól is?

Sztárai Mihálynak már 1529ben vagy 30ban Perényi Péternél Udvari Papnak kellett lenni 1542ig a' midőn Perényi fogságba esvén többő Udvari Papra nem volt szüksége. Ugyanis Dévai Biró Mátyás Erdélyből Magyar országba jö-vén 1527. vagy 28. Abauj Vármegyében Perényi Péter Fő-Ispányal megálapodott Siklósy Mihály után, ki Perényinek 1521től fogva Udvari Papja vala, és ott kedvesen fogadtatott Perényitől, kétség kívül azért, mert már akkor eddig volt udvari Papja Siklosi Mihály nem lakott nála. De Dévai már 1529ben Wittembergába ment Perényitől, mint a' Laskói Csókás Péter Lai-stroma mutatja. Perényiről pedig, ki 1521ben már Szilvási Mihály Sátorallyaujhelyi Prédiká-tor által reformáltatván, attól fogva maga tar-tott Protestans udvari Papot, nem lehet felten-ni hogy Siklósi Mihály után sokáig a' nélkül lehetett volna, annyival inkább nem pedig, mivel Abauj, Zemplin és Baranya Vármegyékben sok jószággal bírván, hol egyik hol másik Vár-megyében lakott, 's Papját mindenkor magával szokta hordozni. Lásd fő Tiszt. Bud. Kö-zöns. Hist. Tom. 3. §. 29. a' Jegyzésben Pap nélkül lévén hát Perényi már akkor mikor Dévai hozzáment 1528. ekkor tájba, vagy leg-feljebb 1530ban magához kellett neki venni Sik-lósi Mihály helyébe Sztárait. Így pedig 1530-előtt kellett Sztárainak Pádúaba tanulni, midőn még Servétusnak se volt semmi hire, nem hogy a' Pádúai titkos Társaságnak. Nem szívhatta hát

ott be Sztárai az új Arianismust, annyival inkább nem pedig, mivel, hogy Seryétus valaha Olaszországban megfordult volna, nincs emlékezetben.

Hogy 1530ban már Sztárai itthon lakott és reformátori hivatalt vitt T. Ribini Ur is olyan értelemben van. Ugyanis kijöttek Krakkóban 1532ben a' Sz. Pál Levelei magyarra fordítva, melly fordítása a' Magyar Bibliának leg első nyomtatásnak tartatik. Ezen fordítást és kiadást Ribini Memorab. Aug. Conf. Tom. 1. pag. 32. a' többek közt Sztárainak tulajdonítja, mellyben noha hibázik, mivel bizonyos, hogy azt Komjáti Benedek, Frangepán Katalinnak a' Mohátsnál elesett Perényi Gábor (nem Péter) Özvegyének kérésére fordította, mint ezt Bod Bibl. Hist. pag. 133. helyesen állítja, de legalább annyi kitetszik ezen vélekedéséből Ribininek, hogy 1532. előtt már itthon kellett Sztárainak lenni, még pedig úgy mint már tudós Reformátornak, mert a' Biblia terjesztésében a' Reformátorok voltak szorgalmatosok, a' Biblia lévén minden fegyverek, mellyel — mint meg annyi Seregek Urának nevével Dávidként — hartzolni kívántak, 1530. előtt kellett hát Sztárainak Páduába tanulni Ribini szerint is, midőn még új Arianismust nem tanulhatott.

Annyival hihetőbb pedig ez, mert 1527ben már Magyarországban nyilván hirdette Sztárai a' megújított evangeliomi tudományt, mint meg tettszik Pető Gergely Kronikájából, mellyben ad annum 1527. pag. 103 így szól „Ez alatt belopák az országba magokat a' Luther Tanítványi Kopátsi István, Sztárai Mihály, Batori András, Dévai Mátyás” — (Ime ez a' Pető is Sztárait nem a' Servétus, hanem a' Luther tanítványának vallja lenni ezen szavaiban

— pedig ennek az Auctornak — akár mi legyen is a' neve — mint erős Catholicusnak tanúbizonysága ebben a' dologban a' leghitelesebb lehet) Még 1527. előtt kellett hát Sztárainak Pető szerént Páduába tanuini, ha már 1527ben Hazánkba beleszólt magát, — a' mikor pedig Socinianismust sem Páduában, sem másutt nem tanúlhatott.

Sőt már 2dik Lajos Királyunk alatt is 1525ben 's elébb is 1523ban taníthatott Sztárai Magyar országon, mert a' Budai és Rákosi Gyűléseken, az említett két esztendőekben, kemény törvények hozódtak, a' Luther' tudománya hirdetői és követői ellen *). Kellett hát már akkor mind hirdetőinek mind pártfogóinak lenni a' Protestáns vallásnak még pedig feles számmal. Simon Grinaeus Vitus Vinshemius Budai Professorok és Conradus Cordatus a' Mária Királyné udvari Papja, kinek helyébe osztán Henkel János, ugyan tsak Protestáns állott, tsak három emberek, három Reformátorok voltak, tsak hárman ezek ilyen Diaetalis végzésre alkalmazhatóságot nem adhattak, többen is kellett hát nekik lenni (és hogy voltak sokan, tsak az is mutatja, hogy Szakmáry György Esztergomi Érsek, kéntelen volt a' Protestánsok ellen már 1521ben Cathedrából taníttatni. Lásd F. T. Toth Fer. Prott. Eccl. Hist. pag. 14. de hogy még akkor nem üldöztettek Bráandenburgiai Marchió-

---

*) 1523ban Budán tartatott gyűlésen Art. c. 54. „Omnes Lutheranos etc. — poena capitis et ablatione omnium bonorum Majestas Regia, veluti Catholicus Princeps, punire dignetur.” — 1525ben pedig a' Rákosi Gyűlésen Art. c. 4. §. 4. „Lutherani omnes de regno exstirpentur, et ubicunque reperti fuerint, non solum per Ecclesiasticas, verum etiam per seculares Personas libere capiantur et comburantur.”

nak Györgynek, a' 2dik Lajos Tutorának köszönhették, ki 1522kig itt lakván, őket ápolgatta. Mihelyt pedig György 1522ben a' Lajos házassága után Német országba vissza tért, mindjárt hozódtak a' Protestánsok ellen való rettenetes végzések) Kopátsi, Dévai, Batizi, Szilvási, Siklői, Sztárai 's a' t. mind érthettek hát már ezen Diaetalis végzésekről. Még 1523. előtt kellett pedig így Sztárainak Páduába tanulni, a' midőn Sociniánismust nem tanulhatott.

Sőt még 1523. előtt is jóval kellett neki Páduába tanulni. Ugyan is mikor Gálszétsi István Wittembergába ment, a' mi pedig 1522ben történt, mint Fő Tiszt. Bud. Közöns. Hist. Tom. 3. §. 50. megmutatja, — már akkor Szegedi Kis István Krakkóba tanult Skaritza Máté bizonyítása szerint, ki in vita Stephani Szegedi így szól: „Stephanus Gálszétsi primus ex Hungaria Saxonicum Albimontem, quod Wittembergae sonare videtur, Szegedino adhuc Craccoviae posito attentavit.” — Ha tehát már Szegedi 1522ben Krakkóba tanult Skaritza szerint: úgy Sztárainak mint öregebbnek, ki Antecessora volt Szegedinek mind a' Laskói Prédikátorságban, mind a' Superintendensségben, már 1522. előtt kellett Páduába tanulni, a' midőn még Sociniánismust nem tanulhatott.

Az is továbbá, hogy Sztárait a' Historikusok mindenkor a' Kopátsi Batizi és Dévai társaságokba említik (mint p. o. feljebb Pető Gergely is) azt mutatja, hogy ő ezekkel igen egy idejű volt. Úgy de Dévai mikor már Erdélyből Magyar országra jött 1528. elhagyván a' Klastromi életet. nem gyermek volt hanem tanult férjfiú; mert egy az hogy már az előtt Barát is volt, más az hogy útjába legelőször is Szathmár Vármegyébe Erdődre menvén, ott a' helybeli Pa-

rochusnak Batízi Andrásnak segítségével, meg-
 esmertette Drágfi Gáspárt, a' megújított Evan-
 gyéliomi tudománnyal. Fő Tiszt. Bud. Hist.
 3. §. 59. Batízi se lehetett hát már ekkor gyer-
 mek ember, mint Erdódi rendes Parochus, és
 ámbár ezek mind a' ketten még ezután mentek
 Wittembergába, amaz 1529., ez pedig 1542. a'
 Csokás Péter Laistroma szerint: de már az előtt
 a' 16dik század elsőbb esztendeibe Universitá-
 sokba kellett nekik tanulni, mert különben
 hogy lehetett volna amaz tudós Barát, e' pedig
 tudós Erdódi Parochus? Innen már Bod Péter is
 úgy vélekedik, hogy Dévai még Grinaeus Simon
 alatt tanult Budán (Athénás pag. 69) és így 1522-
 ben 's az előtt, mert már 1523ban mint tudva
 van elkellett Grinaeusnak társaival együtt Bu-
 dáról takarodni. — De akárhol tanult Dévai,
 elég az hogy 1529ben Wittembergába menvén,
 Luther és Melanchton, mint már kitanúlt Tudos
 férjfiút úgy szerették és betsúlték őtet, mint ezt
 megjegyzi Bod, a' most említém helyen. Ezen
 két emberek tehát már ekkor bizonyosan lehet-
 tek legalább 30 esztendősek. — Kopátsi István-
 ról is ugyan ezt lehet mondani, ki ámbár 1542,
 bement Wittembergába mint Batízi, de már az
 előtt Dévaival és Batízival egy időbe kellett neki
 is Universitásokba tanulni, mert ezeknél nem
 fiatalabb hanem inkább idősebb volt. — Bizo-
 nyítja ezt tsak az is, hogy az Erdódi Sinatban
 1545. ez a' Kopátsi praesideált, még pedig nem
 tsak úgy, mint helybeli Prédikátor (mert jelen
 volt itt Batízi András is, mint már Tokáji Pré-
 dikátor Budai Hist. 3. §. 70. ki szintúgy Erd-
 ódi Pap volt 1528ban és pedig nagy Erdemű
 's Drágfi előtt kedves ember, mint a' ki mind
 magát Drágfit, mind az ő Erdódjét mint látánk
 Dévaival együtt reformálá — ezt is megillette

volna lát a praesidium); hanem úgy is mint legidősebb személy a' jelenvoltak között. Ennek is hát már régen 1522. előtt kellett az Universitásokban tanulni; minckelötte Wittembergába ment volna. — Már ezen három tudós Reformátorokkal egy társaságban említettven Sztárai is minden Historicusoktól, ötet is olyan forma idejűnek kell tartanunk, mint azok valának, 's 1522. előtt hát már neki is tanulni kellett Páduában, a' midőn pedig még új Arianismust nem tanulhatott,

Vége épen az a' környülállás is, hogy Sztárai nem Wittembergába sem Genezába, hanem Páduába ment tanulni, épen arra mutat, hogy ő még 1517. előtt ment Páduába. — Ez a' vélekedés innen is hihető, hogy 1554ben már a' Superintendentensséget, mint megunt hivatalát, által adta Tólnán laktában az akkor 49 esztendős Szegedinek mint fiatalabbnak, és ezt maga, mint már öreg Püspök ordinálta 's nagy pompával felszentelte, mint ezt Skaritza Szegedi István életébe megírta ekképen: „Caeterum (Szegedius) instantia non minus populi quam exhortatione Sztarini impositioni manuum sese submisit anno Christi 1554, celebrata ipsius ordinatione maxima cum solennitate. — Doctor inde et Generalis totius Baroviae Superintendens declaratus est, anno aetatis 49°”. — Már ekkor hát Sztárai legalább is 60 esztendős lehetett, vagy még több is. Ha tehát 20 esztendős korába kiment tanulni (kimehetett pedig, mert Szegedi is már 16 esztendős korában Krakkóba tanult Budai Hist. 3. §. 50) úgy az ő kimenetele 1514re esik. Ugyde mit keresett volna ekkor még Wittembergában, Genezában? — azt a' mit Páduába is megtalált, 's másutt is akármelyik Universitásban megtalálhatott volna. —

1517. előtt ment hát ő Páduába. Annyival is inkább, mert 1522-től fogva a' Magyar ifjak közönségesen Wittembergába szoktak járni és Helvétiaába, mint ez megtetszik a' Csókás Péter Laistromából, melly szerint 1522-től 1585-ig csak magába Wittembergába több Magyar ifjak tanultak ötödfél száznál *). Ezek szerint 1517. előtt tanulván Sztárai Páduában, új Arianismust nem csak nem tanulhatott, de nem is halhatott.

Mivel hát Sztárai fiatalságába az új Arianismust be nem szívhatta: azt mondhatná valaki, hogy talám hát későbben, mikor már itthon papskodott is, ment ki Páduába, valamint Dévai, Bátori 's Kopátsi is későn mentek, már Papságokba Wittembergába. — De hogy lehetne azt gondolni, hogy minekutánna már itthon Perényi Péternél, és Laskón 's Tólnán, a' megújított Evangyéliomi tudományt hirdette; még sem azon tudomány forrásához Wittembergába vagy Genevába, hanem Páduába szándékozott volna? Dévai, Bátori, Kopátsi, és az említett ötödfél száznál több Magyar ifjak, kik a' kútfőhöz mentek, ellenkező példát mutattak neki. — De több az hogy a' Historia is azt mutatja, hogy ő tudományos Cursusa végződése után itthon is maradt. — Mert ha nem említjük is azt, hogy 1523-ban és 25ben a' feljebb mondottak szerint már itthon taníthatott: de bizonyos a' Petó Gergely felhozott szavaiból Kronik ad annum 1527. pag. 103. hogy 1527ben már itthon tanított mint reformátor; bizonyos hogy azután kevéssel 1530—1542. Perényi Péternek Udvari Papja volt;

*) Hogy különösen Wittembergába illy' számosan mentek a' magyar ifjak, oka az, mert ott mind a' két Protestáns felekezet tanulhatott, egyik Luthert, másik Melanchtot halgatván mint Krypto-Calvinianust.

bizonyos hogy 1543—1553. Laskói Prédikátor volt; bizonyos hogy 1553ban már Tolnán lakott; bizonyos hogy 1557ben sem ment még el onnan mint alább mindjárt megfogjuk ellene mondhatatlanul mutatni. Mikor mehetett hát Páduába? vagy talám még is ezután midőn már a' hat Xet keresztül ugrotta? — Ugyde még azt is emlegetik róla — de az időnek meghatározása nélkül, hogy Gyulán és Debretzenben is lakott volna, és hogy Püspöksége után is Slavonia' beljebb eső részeinek reformálásában foglalatoskodott. Tóth Fer. Prott. Eccl. Hist. pag. 52. Mikor jutott hát ideje Páduába menni? kétségkívül ezek előtt sokkal, még ifjuságában, a' midőn új Ariánismust nem csak nem tanulhatott, de fülhegygel se hallhatott.

2szor Hogy Sztárai Sociniánus lett volna, innen gyanítja a' tudós Értekező Ur: „mert — úgymond — semmi nyoma nints Genevai, vagy Augustai Catechesist tanított-é”?

Felelet. Hogy Sztárai a' Luther értelmét követte é vagy a' Zwingliét? arra csak ő maga felelhetne meg. Egyébaránt ezt kérdésbe sem igen lehet tenni ő róla és az ő vele egy időben éltekről; mert tudva van hogy eleinte, az ő idejében még, magyar országon a' két Protestáns felekezet nem volt külön válva, későbbetskén és lassan lassan történt az elválás, t. i. Erdélyben a' Szebeni Sinatban 1552. és újra 1557. Magyar országon pedig, az Erdődi's Beregszászi és leginkább a' Csengeri Zsinatokban, Fő Tiszt. Tóth Fer. Hist. Eccl. Prott. pag. 320. — mig végre 1567ben tökéletesen végrehajtatott, a' midőn a' Debretzeni Sinatban a' Helvetica Confessio solenniter elfogadtatván 17 Esperetségek — mellyek a' magyarra fordított Helv. Confessio' elején rendel elő számláltatnak — ne-

veiket annak aláírták. Minekutánna pedig Német országon a' Formula Concordiae a' Luther szoros követőitől megkészítettven, annak közönséges rendelése szerént minden igaz Evangelicus, nevét aláírni tartozott, 's így a' két Protestáns Ekklesia német országon 1576. egymástól tökéletesen elvált: ezen példát a' Magyar országi buzgóbb követői is Luthernek követni kívánván azt rendelték, hogy itt is a' formula Concordiae-nak — melly osztán rosz következésére nézve sokaktól, Formula Discordiae-nak is neveztetett — nevét minden buzgó Evangelicus alá írja; ez által ismét nagyobb tökéletességre ment az elválás. Toth Fer. Hist. Eccl. Prot. pag. 206.

Annyival kevésbé lehet pedig azt kérdésbe tenni: Genevai vagy Augustai Catechesist tanított e' Sztárai? Hiszen a' Genevai Catechesist Calvin 1545ben adta ki legelőször. Magyar országon pedig 1562ben a' Tartzali és Tordai Sinatokban vevődtek be. lásd Fő Tiszt. Tóth Fer. Hist. Eccl. Prot. pag. 366. A' Heidebergi Catechesis pedig még későbbi, mert az, mint tudva van 1563ban készült, nem lehetnek hát ezek Sztárainak mánuálissai, ha szinte a' bennük foglalt tudományt hitte és tanította is. — Csak azt lehet hát itt helyesen kérdésbe tenni; hogy Sztárai Protestáns volt é, vagy pedig Unitárius? mert ezek — úgy hisszük hogy ketten egymástól mivoltiképpen különböznek. — Erre pedig világos és kielégítő a' felelet ezek szerént:

a) Bizonyos hogy Sztárai Mihály, Siklósi Mihály után Perényi Péternek Udvari Papja volt, lásd Fő T. Bud. Hist. 3. §. 73. 1530—1542. A' millyen vallást tartott tehát Perényi Péter és Siklósi Mihály, olyat kellett ő nála tanítani Sztá-

rainak is. Ugyde bizonyos hogy Perényit még 2ik Lajos idejében 1521, Szilvási Mihály Sátorujhelyi Predikátor, és Siklósi Mihály, a' Luther értelmé szerént reformáltak Lásd Budai Hist. 3. § 59. a' Jegyzésben. Ez a' Siklósi Mihály írt egy Éneket, melly a' régi Graduálban 114ik ennek 16ik verse így van :

„Ditséret légyen Atya Istennek, és ő Fiának mi
Idvezítőnknek

„Vigasztalónknak a' Szent Léleknek most és
örökké egy bizony Istennek” —

Illyen hite volt Siklósi Mihálynak nem volt hát ő Unitárius ; nohát a' Pátronusa Perényi, és a' Successora Sztárai sem vóltak azok.

Bizonyos az is, hogy Dévai Biró Mátyás — kit buzgóságaért Magyar Luthernek neveztek, — és a' kit Luther is annyira szeretett, hogy Wittembergában a' maga házánál tulajdon asztalán tartotta. — Siklósi Mihály után elfordult Perényi Péterhez, és kedvesen fogadtatván, ott valamelly ideig 1528ban tartózkodott mint már Reformátor, míg végre 1529 elment Lutherhez Wittembergába. Nem volt hát ez is Unitárius, mint ez tsak az ő általa írott énekéből is megtetszik, melly a' Gráduálba 270dik s mellynek 4dik versében így énekel :

„Tudnod kell hogy Isten egy állatjában, hogy
három légyen ő személyében

„Atya Fiú Szent Lélek nevezetben, a' miképen
tanúljuk a' Credoban.” —

Ezek nem jól hangzanának egy Unitáriusnak szájában! — Az a' Perényi tehát, ki a' Sz. Háromságról illyen vallást tévő Protestáns Dévait örömetst magához fogadja, és magánál tartja, nem lehetett Unitárius : — nohát Sztárai se, az

ő Udvari Papja, hanem mind a' ketten Protestánsok. — Sőt még a' fia is Perényi Péternek Gábor, ugyan tsak Abaujvármegyei Fő Ispány, annyira ragaszkodott a' Protestáns valláshoz, 's különösen már a' Luther értelme szerént valóhoz, hogy Túri Pál, Sajó Szentpéteri Prédikátor, Calvinnak nagy betsülője lévén, 's e' miatt Perényi Gábor Pátronusával nem egyezhetvén, a' Mélius tanásából Perényit titkon elhagyta, és Biharra ment Prédikátornak, onnan pedig Biharhoz közel Szántóra, hol 1574ben meg is halt. *Olvasd Bod Athén. pag. 304.*

Ezek szerént Sztárai Mihálynak mind Patronusa Perényi Péter, a' fiával Gáborral együtt, mind hivatalbeli előzője Siklosi Mihály, mind a' Perényi Péternél megfordult 's tartózkodott Dévai Mátyás Protestánsok lévén, magának is annak kellett neki lenni. — De lássuk az ő vallását a' legbizonyosabb kútfőkből tudniillik

b) Az ő tulajdon írásaiból — ezek leghitelesebb tanúk lesznek.

Szerentsénkre megvagynak az ő általa iratott Énekek nagy számmal, mellyekbe az ő hitét vallását bele szötte fonta. Ezeket Bod Péter és Athen pag. 283. előszámlálja, de különben is reájok lehet esmerni a' versek első betűiből. Illyenek már a' régi Gradnálba a' 75, 78, 80, 83, 85, 87, 88, 93, 94, 96, 97, 118, 119, 126, 135, 171dik Dicséreték. A' ki Sztárainak tulajdon írásából akarja megtudni Protestáns volt é ő, vagy Unitárius, ezekből megtudhatja, tsak ne restelje figyelmetesen megolvasni. Ezen Énekek között igen kevés van olyan, mellybe az Idvezítőt, az Isten fiát, a' Jésus Krisztust elő ne hozná. Melly dolog annyival méltóbb a' figyelemre, hogy Sztárai az ő énekeinek fő matériáit a' Sz. Dávid 'Sóltáriból

vénén, ámbár a' CL. Soltárookban alig fordul elő egyszer kétszer a' Krisztus neve; még is Sztárai többnyire minden énekeiben emlegeti azt. — Ezen Tudományos Gyűjteménynek fő tzélja és törvénye — melly a' rövidség — nem engedheti azt, hogy ezen énekekből minden ide tartozó verseket elő hordjak — tsak kettőt hármat említek hát mindnyája helyett. Dics. 80 így ír Sztárai: „Sokan vagynak kik azt hiszik hogy ők jó keresztyének, pedig mindenben krisztussal ellenkeznek.” — Dics. 88. vers. 11. így: „Légyen örök hálá az atyának és az ő fijának, „és a' vigasztaló és tápláló szent Lélek Istennek, „ki óltalmazója 's táplálója a' keresztyéneknek”. — Ismét Dics. 119. vers 4. „Látom hogy a' poklot nyilván érdemleném, de Sz. fiad által „eltörlöd bűneim.” — Végre Dics. 171. vers 7. „Légyen örök ditsóság, az atyának ki felség, „a' fiúnak tisztesség Szent Léleknek egy hűség „Háromság egy Istenség! kérünk hogy „légy segítség, légyen köztünk békesség” *). Töb-

*) Minthogy azomban ezen 171dik Dicséretnek versfejeim lévő betűkből tsak ez jön ki: Michael; azt mondhatná talám valaki, hogy ez az Ének nem is a' Sztáraié. Erre azt mondom: a' 85dikből is tsak az jő ki: Michael fecit; a' 87ből pedig ez: Michaelé; még is övé mindenik, mint Bod Péter, a' már említett helyen előszámlálja. Meg kell azomban jegyezni, hogy a' 117dik Dicséretet, tévedésből tette azok közé Bod Péter a' 171dik helyett, mert amaz, mint a' Versföbéli betűk mutatják, a' Skaritza Mátté. De ha valaki, mind e' mellett is nem akarná ezt övének elesmerni; ide teszem e' helyett a' 291ik Dicséretnek a' Sz. Háromságról szint olyan világosan szöllő 8dik versét. Ez már bizonyos hogy Sztáraié. Toth Fr. Hist. p. 390. Ennek 8dik verse így van: „Engedd meg ezeket Sz. Atyánk Krisztusért, mi Idvezítőnkért, hegyes táplálónkért ki egy hatalomban Sz. Lé-

beket felesleg való volna elő hordani, mutatják avagy isak ezek is mitsoda Catechesist tanított ő. Bizonyosan ezek a' Rakoviai Catechésisbe be nem illenének. Nem volt hát ő a' maga tulajdon írásai bizonyítása szerént is Unitárius, mit tészünk több bizonyságokkal? mind ezeket mellyeket elő hordék *αυτος ερα*. — Ipse dixit! —

3szor Azt mondja a' Tudós Értekező Úr: „Hogy Sztárai Egyházi gyűléseket nem tartván, az Egyházi függést 's kaptsolást nem kívánta.”

Fel. Ha soha egy gyűlést nem tartott volna is, még sem következnek belőle, hogy ő Unitárius volt. Lám Blandrata és Dávid Ferentz, megtestesült Unitáriusok valának, még is tartottak gyűléseket, mellyek közül egybe a' távol lévő Faustust is meghívták. Az Egyházi függést is megtartották, mert Dávid Ferentz Superintendensnek választatott, és épen ő neki az 1577diki ország gyűlésen eleibe adatott, hogy tsak Tordán és Kolosváron gyűjthessen Sinatot. Bod. Hist. Ecc. l. p. 472. Karádi Pál is épen ilyen hivatalú ember vala Tömösváron. Volt hát ezek között gyűlés, volt függés, és Egyházi kaptsolat, még is testestől lelkestől Unitáriusok voltak.

Azomban hogy Sztárai is tartott gyűléseket, azt úgy is gondolhatni; de Protocollumok, mellyek az ilyen gyűlések' Actáinak emlékezetét fentarhálták volna, vagy nem is voltak mindjárt eleinte, vagy ha talám voltak is, az idők mostohasági miatt elvesztek. — De mind e' mellett is magának Sztárainak egy leveléből, mellyet Tuknai Miklóshoz 1551ben küldött, kiteszik, hogy ő alatta is tartattak Sinatok. Nevezetesen azt írja ezen levelében, hogy ugyan

---

lek Istennel, élsz és uralkodol örökkön örökké.” — Monotritheismus van itt! —

azon esztendőbe (1551.) Vulco, és Vulcovár, vagy a' mint ma hívják Vucovár' vidékein két 'Sinatok tartattak. Olvasd Tóth Fer. Hist. Eccl. Prott. pag. 329. — Ezeket nem más, hanem csak Sztárai gyűjthette; mert Tolnától és Baranyától számlálva lefelé Eszéken alól és Sclavoniában, a' Szeremi Grófságban, Horvát országban, ő volt a' Superior-tendens. Tóth Fer. Hist. p. 274. Nem lehetett hát Vucovár környéki 'Sinatban másnak praesideálni, hanem Sztárainak. Tartott hát ő Synodusokat, Egyházi gyűléseket, 's meglehet hogy többeket is ezeknél; de nem lévén a' többekre documentumunk, ez a' kettő, mint bebizonyítható, legyen elég a' többek helyett is. —

Hogy az Egyházi kaptsolást és rendet is szerette és meg is tartotta, bizonyítja avagy csak az is, hogy a' keze alatt volt Baranyánkban a' Papokat ő ordinálta 's küldötte is az illető helyekre, p. o. Szegedit Laskóra; bizonyítja az is, hogy mint Püspök visitálni járt, hogy a' rendtelenségeket orvosolhassa, p. o. mikor a' Laskóiak eleibe mentek Dráva melléki visitációja közben, könyörögvén felette igen néki, hogy Szegedit rendelje 's küldje hozzájuk papnak. Kiteszik itt mind a' Laskóiaknak könyörgésekből, mind a' Sztárai' azon könyörgésre lett hajlásából, hogy ő az Egyházi kaptsolást 's rendet fentartotta. — Itt is kíván hát ő mentve.

4szer „Éneklésben helyhezette — így szól a' Tudós Értekező Ur, — Sztárai az isteni tiszteletet, mint az Anabaptisták és Wáldensisek”.

Fel. Ha így volna is a' dolog, még sem következne belőle az, mintha Sztárai Unitárius lett volna; mert máinapig is a' Protestansoknál, — kik pedig épen nem Unitáriusok! — az éneklés egyik fő részét teszi az Isteni tiszteletnek,

és helyesen is! — Előbb tudtak az emberek énekelni, mint imádkozni, az éneklés a' szívnek indulatival egy idős. A' hangoknak bizonyos formákba való öntése, mérséklése, a' szívnek belső érzéseit legjobban előterjesztheti. Miért hogy előbb tudunk sírni és nevetni, mint beszélni? azért mert a' sírás és nevetés jobban és hívebben kifejezi a' szívnek belső érzéseit, mint száz beszéd, melly többnyire nem a' szívé, hanem csak a' nyelv szokott lenni. Az éneklés is nem egyéb, mint a' szívnek fenekéről jövő, vig vagy szomorú hangok, az az sírás és nevetés. Természete hát az, az érzékenységgel bíró embernek. — A' mi azomban Sztárait illeti: ő még különösebben szerethette az éneklést, mint más Reformátorok is; mind azért, mert maga is mu'sikai izléssel bírt, mu'sikálni tudott *), a' honnan gyönyörködött is az olyan emberekben kik mu'sikálni tudtak (— ezért betsülte a' több virtusi között Szegedi Kis Istvánt is, kiről a' Rátzkevi Ref. Egclesia Protocollumában most is olvashatni, hogy a' mu'sikát, festést, pocsist Krakkóban szépen tökélesítette); — Mind azért, mivel a' mint sokan említik róla, 's Bod is Athenás pag. 284. Orfeus' lantját is meggyőző kellemetes szép hangja volt. **). Mind végre

*) Hogy ő mu'sikálni tudott csak onnan is gondolhatni, hogy a' mu'sika hazájában Olasz országban tanult; onnan is, hogy azt ő róla sok helyen lehet olvasni p. o. Bod Athen. pag. 284. a' „mu'sikai mesterség szerént való éneklést jól tudta 's gyakorlotta.” — „Musikai izléssel bírt.” Budai köz. Hist. 3. §. 73. — lásd a' Jegyzést is. „A' szép mesterségek közt a' musikát is jól megtanulta.” Lásd Tóth Fer. Hist. Eccl. Prott. §. 69. 's a' t.

**) Mert hiszen nints is tökéletesebb mu'sikai szerszám, mint az emberi gége, melly minden háros és lúvó

azért, mert az akkori időhöz képest jeles magyar Poeta is lévén (melly Poetai tehetség a' mu'sikai tehetséggel szoros atyafiságban van) 's énekeket maga készítvén: magának kellett azokat a' Neophytus nép előtt énekelni, míg az mind a' textust, mind a' melodiát megtanúlhatta*).

mu'sikáknak composita mustrája; nem kell ezt soha szavalani: amazok pedig az időnek nedves, vagy száraz voltával, tágúlnak, feszülnek, alább, feljebb szóllanak; nem kell azt igazgatni, alkalmaztatni semmihez, egyszerre tudja ez magát akármely mu'sikához alkalmaztatni: amazokat pedig előbb egy hangra kell venni 's úgy lehet rajtok könnyen mu'sikálni; ennek mindegy, akár az együgyű e, g, f, tónusokból, akár a' nehéz cis, fis, gisből 's a' t. kelljen énekelni: amazokra a' mu'sikai szerszámokra nézve pedig ez nagyon másképen van; egy szóval ezt maga az Isten szerkeztette: amazokat az emberek utánozták. —

- *) Tudnivaló, hogy a' Protestánsok eleitől fogva született nyelveken szoktak templomjaikban énekelni mind e' mai napig. Úgy de még akkor magyar énekeink nem voltak. Molnár Albert 1607ben foglalta magyar versekbe a' Sz. Dávid 'Soltárait, és először 1608ban adta ki Hannoviában (Hannau) a' Bibliával egy darabban. Lásd Bod Biblia Hist. pag. 148. — A' Genevaiak 's több frantzia Eklé'siák előbb gondolkoztak erről. Maróth Kelemen jeles frantzia Poeta 1540 tájban már a' Soltárokat frantzia versekbe kezdte szedni: de munkájába 1544. belé halván, azután Béza Tódor, Genevai Prédikátor, hasonló jeles Poeta végezte azt el. — Ezen énekek osztán általadódtak egy jeles frantzia mu'sicusnak Claudius Goudimélnek, hogy azoknak melodiákat készítsen: melyet ő, maga is reformátussá lévén, megtselekedett ugyan; de élete veszedelmére, — mert, (Thuanus szerént) ezen okból Lyonban a' Párisi lakodalom alkalmatosságával megölettetett 1572ben. — Lásd Ladvoocatot is sub Goudimél. Ezen frantzia születésű melodiáihoz szabta osztán 1607ben Molnár Albert a' 'Soltároknak magyar versekbe tett fordítását. — Molnár Albertig tehát a' magyar

De e' mellett hogy a' prédikállást is mulhatatlannak és fő dolgának tartotta, 's innepnapokon kétszer prédikált; megtetszik onnan, hogy már Tolnai pap korában, nem győzván, mint hajlott idejű ember a' prédikállást, oskola Rektorát Szegedi Istvánt erőltette, hogy legalább a' nagyobb innepekben a' prédikállásban segítségére légyen, — mint ezt Szathmár Németi Mihály, Kolosvári Prédikátor, az Evangyéliomi Dominicák szerint való Prédikátzióinak, mellyeket 1675ben nyomtattatott ki, Praefatiójában mondja. — Több az, hogy maga is emlékezetben hagyta Sztárai egy énekében, hogy ő a' prédikállást, az Isteni tisztelet egyik fő részének tartotta. Ugyan is a' 83dik Dicséretnek 4dik vérsében így énekel ő:

„Reggel hogy kiviszen én előttem mégyen igaz tudományával.

„Minden napon kétszer engemet megitat ő Lelki italával
„Lelki folyóvíznek és élő kútfőnek szép gyenge folyásával ('s mi ez? — így magyarázza meg).

„Evangyéliomnak Anyaszentegy házban ő prédikállásával.”

Innen láthatni, mit tartott ő a' prédikállásról. Másutt is szóll pedig így, p. o. Dics. 119. vers 3. „A' te szent igédet ott prédikáltatod” (t. i. a' templomban). — Látni való tehát, hogy mind az éneklésben, mind a' prédikállásban helyezettte ő az isteni tiszteletet. Nints neki itt semmi szemére vetni való. — Végezetre

---

Reformátoroknak, — hogy az ő gyülekezeteikkel együtt, a' közönséges Isteni tiszteleten, született nyelveken énekelhessenek, — magoknak kellett magyar énekeket készíteni, és a' kik az erre megkívántató tehetséggel bírtak, készítettek is, részszerént eredetieket részszerént fordítottakat. Legtöbbet készített pedig mint Poeta, 's egyszer'smind mu'sikus, a' mi Sztáraink.

5ször Azt mondja a' Tudós Értekező: „Méliusnak 2dik Zápolyához 1570ben írt levele szerint Laskó, hol Sztárai legelőször reformált, világosan Unitária vallásban volt, 's innen ment ő Gyulára azért, hogy Karódi Pálnak, Temesvári Unitárius Superintendensnek pártfogása alatt lehessen.”

Fel. Laskóról Sztárai hihetően nem is Gyulára, hanem Tolnára ment. — Ha volt is valaha Debretzenben és Gyulán: úgy 1557. után kellett annak történni, vagy pedig fiatalságában 1530. előtt, mikor még állandó helye nem lévén, 's mint rideg személy sok helyeken megfordulván reformált. Én pedig részemről leghihetőbbnek gondolom azt, hogy ő, mint Baranyai Reformátor, soha sem is volt a' Békés Vármegyei Gyulán, hanem a' Baranya Vármegyébe fekvő régi Gyulán, melly Gyula, mint igen kis helység még ma is áll itten *). Ugyan is, ha Sztárai

*) Van ez a' Baranya Vármegyei Gyula a' Mohátsról Pécsre vezető nagy ország útban Szederkény nevű helységhez közel, egy kies dombotska tövében, melly ámbár ma tsak 10, 12 házból álló Praedium forma is: de hihető hogy a' Sztárai idejében még virágzó helység volt, és a' Szigetvár megvétele után mindenfelé szaguldozó, 's kivált ezen a' tájon dühösködő Törökök által pusztítottatott el. Ezen Gyulán már természetes dolog hogy Sztárai reformált, mind azért, mert ez az ő hazájában Baranyában volt 's van; mind meg inkább azért, mert Perényi Péter az ő fő pátronusa, ezt a' Gyulát, mint a' Siklói Uradalomhoz tartozót birta; a' minthogy ez a' Gyula ma is ugyan azon Grófi familia tulajdona, a' mellynek tulajdona Sztára is, Siklós is. t. i. a' Méltós. Battyán Grófoké. — Ez a' Gyula már a' mai időbeli Irók előtt esmeretlen lévén, nem tsuda ha a' Békés Vármegyei Derék Gyulára tévelyedtek Baranyából, és a' Baranyai Sztárait ott is keresték a' hol ha maga járt volna is ezt mondták volna neki: quid quaeris? non est hic mater tua? Phaedr.

Mihály Laskóról azon tzelből, hogy a' Karádi Pál oltalma alatt lehessen, egyenesen a' Békés-Vármegyei Gyulára ment volna tanítani: úgy ezen menetelnek 1543tól 1553ig. kellett volna valamellyik esztendőbe történni, mert ezután már Tolnán lakott. Ugy de ezen esztendőkben egyik tzeljét sem érhetette volna el a' Békés Vármegyei Gyulán: Nem is taníthatott volna ott új Arianismust, Karádiba sem talált volna még akkor olyan nagy hatalmas pártfogóra. — Nem taníthatott volna: mert épen 1546ban Szegedi István — igazi Protestáns ott tanított *Athenás* pag. 255. 's ő előtte is ott már Protestáns tanítók voltak. sőt meglehetősen Protestáns iskola is, mellyben Balsaráti Vitus János is már gyermek korában 1543—1545. tanult mint reformatus. *Athen.* pag. 20. Mit keresett volna hát itt az Unitárius Sztárai? — De Karádi Pálba sem igen találhatott volna még ekkor nagy és hatalmas pártfogóra — még ekkor a' feljebb mondottak szerént sem Erdélybe, sem Magyar országon, Unitária Ekklé'siák nem lévén; Karádi Pál is nem lehetett Superintendens, ha tsak maga magának nem, — mindössze is tsak *Tendens*, vagy legfeljebb *Intendens* lehetett még ez időkben Karádi de *Superintendens* nem. — De ha olyan hatalmas ember lett volna már ekkor Karádi: miért jött volna tehát Sztárai olyan hamar vissza Tolnára a' hatalmas pártfogás alól 1553ban? mert a' bizonyos a' *Históriákból*, hogy ő 1553tól fogva, legalább is 1557kig Tolnán lakott. *) Miért nem maradt volna tovább is a'

*) 1553ban már Tolnán lakott Sztárai, mert Skaritza a' Szegedi Kis István életében az 1553dik esztendőről így szól: „Laboravit Szegedinus Tolnae, sed maxime in Schola, nam Michaelé Sztarino Sacris praesidente,

Békés Vármegyei Gyulán, a' Karádi hatalmas pártfogása alatt? holott bizonyos az, hogy az azután való időkben igazán hatalmassá lett Karádi, a' midőn t. i. Erdélyben Fejérváron 1568ban és Nagy Váradon 1569ben disputatiót tartván a' Reform. Papokkal, Meliussal, Túri Pállal, Czeglédi Györgyel 's a' t. magát győzedelmesnek — noha nem vólt — hirdette. Bod. Hist. Eccl. pag. 471. Ezután pedig nevelte a' Karádi hatalmát az is, hogy már nem tsak Superintendens, hanem a' Tömösvári fő Kapitánynak Bethlen Gefgelynek udvari papja leve, 's annak pártfogásával magát körül sántzolta, megerősítette. A t h e n á s pag. 130. A' későbbi időkben hát igazán pártját foghatta volna Karádi Sztárainak, 's még is már 1553ban Gyuláról Tolnára jött! Igen is! azt mutatják ezek hogy Tolnára nem a' Békés Vármegyei Gyuláról jött, hanem legfeljebb is a' Baranyai Gyuláról, mellyet több körül belől lévő helységekkel együtt reformált; vagy pedig egyenesen Laskóról, és 1543tól 1553-kig folyvást Laskón lakott, 's onnan járt kelt széjjel mind Gyulára, mind más több Baranyai helységekbe. — Tegyük ide még azt is: hogy ha Sztárai Laskón az Unitária vallást tanította és fundálta vólna meg; ugyan minek is szándékozott vólna onnan a' Békés Vármegyei Gyulára Karádihoz? — Hiszen Laskó egész Baranyával együtt akkor húzamosan és állandóan a' Törökök birtokába vólt: ott hát legbátrabban hirdethette vólna az Unitária vallást ha tetszett vólna néki; mert a' Törökök egy Istennek [vallói

---

non nisi in festis potioribus ad concionandum flecti potuit." Ott lakott hát már ekkor Sztárai. Ott lakott pedig 1557ben is, mert akkor írta ott az Athanasius életét, mint mindjárt meglátjuk alább.

lévén inkább kedvelték volna az Ariánismust, mint a' Protestánsok' Monotritheismusát, melly a' Török fejébe meg nem férhet, sőt a' mellynek csak a' hangja is idomtalan Trapeziumokat formált a' törökök' fülébe *).

A' mi továbbá a' Mélius 2ik Zápolyához írt Levelét illeti: Irja ugyan Mélius 2ik Zápolyának 1570ben hogy Laskón és Tolnán a' Blandráta Követői megtzáfoltattak; Tóth Fer. Hist. Ecc. l. p. g. 328. De valamint Aran Tamásnak a' Debretzeni Disputatióban lett meggyőzöttetéséből és megtéréséből, igen fonákul esne azt következtetni „hogy tehát akkor egész Debreczen Unitarius volt”: éppen ugy ezen szavai Méliusnak csak annyit bizonyítanak, hogy Laskón és Tolnán kellett tartatni valami Disputatiónak, vagy talám Sinatnak az új Ariánusok ellen, mellyben azok Mélius szerint meg is győzettek, szintűgy mint az előtt Aran Tamás Debreczenben; nem bizonyithatták pedig azt, hogy Laskó és Tólna ekkor Unitarius lett volna. — De ha szinte találkoztak volna is már 1570ben midőn Mélius ezen Levelét írta, Unitariusok Laskón, még sem következne abból hogy egész Laskó, méginkább nem pedig az, hogy tehát Sztárai is Unitarius lett volna. — Ugyanis Ő Laskón már ez előtt jóval t. i. 1543—1553. lakott. Ekkor pedig Tolnára menvén, mindjárt 1554ben Szegedi Istvánt, 13 próbás Reformátust rendelte Laskóra maga helyett Prédikátornak.

*) A' Fizikusok úgy tartják hogy az egyező hurok, 's hangok a' levegőbe az ő mozgásokkal, rezgésekkel rendes oldalu figurákat, a' Contraszt, vagy nem egyező hangok pedig, rendetlen figurákat, Trapeziumokat formálnak, 's ezen figurák a' füldobjára érvén szerzik a' kedves vagy kedvetlen hangot. Symphoniát, Contrasztot.

Hogy tselekedte volna ezt, ha maga Unitárius lett volna? — Laskóra menvén Szegedi, ott tanított 1554—1563. ekkor pedig Török fogságba esvén (mellynek okát lásd Athenás pag. 255. 256.) abból Mélius, kivel még Túri Rektor korában megismerkedett, váltotta ki őtet nagy Summa pénzen, s ugyanazon esztendőben már Rátzkevibe ment Prédikátornak és Superintendensnek — mind ezeket olvashatni a' Ref. Ekklesia Protocollumában, melyet látni nekem is vala szerentsém. 1537ig se voltak hát még Laskón Unitáriusok, mert ott Szegedi más tudományt tanított. És így 1563tol 1570ig tsuszhattak azok bé oda ha ugyan betsuszhattak. Ekkor rukkoltak elő, mint láttuk Erdélyben Blandrata Dávid Ferentz 's Követők. Ekkor Laskóis — mivel Szegedi fogsága után oda többé vissza nem ment, — Predikátor nélkül maradván, kaphatott a' Soci-nus Próféták közül egyet kettőt, 's így már 1570ben lehettek osztán a' Laskóiak között eltantorodtak. De ha valósággal voltak is, lehet e' ebben a' már onnan régen elköltözött Sztárait okolni? vagy ebből ő reá következtést húzni? Így Móre Fülöpöt is, a' Mohátsi hartzon elesett Pécsi Püspököt uj Ariánismussal vádolhatnók, mivel nem igen sokkal az ő halála után Pécs Unitáriusokkal fordult fel. Úgy gondolom hát hogy ez a' motsok a' mi Sztárainkat éppen nem illeti.

Tolnára menvén Sztárai 1553, ott sem Unitária vallást tanított, hanem azt, a' mit Laskón. — Ugyanis még 1557ben ottlakott ő Tolnán, mert akkor Athanásius Görög Püspök életét magyar versekbe foglalván így végezi azt el:

„Tolna Városában a' Duna mentében Az Ezer
öt százban és az ötvenhétben

„Egy nyomorult ember ezt írá versekben Kiből
ditsértetik a' nagy Isten Amen.”

Lásd ezeket Athenás pag. 283. — Meg lehet azomban hogy még tovább is ott lakott de tudva lévő Documentum reá nintsen. Lássuk most a' Sztárai ezen Tanítványit a' Tolnaiakat.

Hogy a' Tolnaiak 1588ban a' Protestans vallás mellett buzogtak, mutatja a' Pécsiekkel volt egyenetlenségek, mellyet hogy nyomtatásban olvashatunk, Tek. Jankovich Urnak ezért nagy köszönettel tartozunk. Mutatja az akkori Tolnai Protestáns Predikátornak, Deczi Gáspárnak maga viselete, ki annyira nem szenvedhette a' Socianismusért a' Pécsieket, hogy még a' Pécsi útasoknak való szállás adást is tilalmaztatta Tolnán. — Ez a' Deczi Gáspár pedig nagyon hihető hogy közvetlen Successora volt Sztárainak Tolnán, ugyanis: már 1588ban régi Papnak kellett ott lenni Deczinek, mert ekkor még Bereki András tsak Segédje, Subcollegája volt néki: pedig a' Válaszúti bizonyítása szerint már ekkor „kilentz teljes esztendeig” volt Bereki a' Tolnaiaknak Predikátorok, mint Deczinek segítő Társa. És így már 1579ben ott lakott Bereki András Deczi mellett, következésképpen Deczi már az előtt 's ott lakott, és ekkor 1579, mint már régi Pap vitte maga mellé a' segítséges Bereki Andrást. De ha szinte tsak két esztendővel ment volna is Bereki előtt Deczi Tolnára, t.i. 1577. mégis tsak 20 esztendővel esett volna az Sztárai után ki 1557ben még Tolnán írta az említett verseket, hát ha pedig még tovább is ott lakott Sztárai ezen írása után? úgy ismét kevesebb az idő Sztárai és a' Socinianismust irtó Deczi között. Ha tehát már Sztárai Tolnán új Ariánismust tanított volna, hogy engedte volna meg, ha ugyan tovább is élt, hogy közvetlen ilyen Successora legyen? — ha pedig Sztárai vagy megholt akkor, vagy nem épen közvetlen ment ő utánna Deczi Tolnára; vajjon a' Tolnaiak elfelejtkeztek volna e'ollyan ke-

vés idő alatt a' Sztáraitól tanult új Arianismus-ról 's ilyen Papot vittek volna e' magok közé mint Deczi vala? — De úgy kell lenni a' dolognak, hogy ragaszkodtak a' Sztáraitól tanult Protestáns valláshoz 's annál fogva az a' mellett buzgó Deczihez is, azért választották ötet Papjoknak; iszonyodtak pedig az új Ariánusmustól, mint ez a' Tolnaiaknak Pécsiekhez küldött 's T. Jankovich Ur által most közönségessé tett Levelékből eléggé megtetszik.

Végre a' Sztárai mentésére nem tsak a' Tolnai Predikátorságba volt Successorától Deczi Gáspártól, hanem Antecessorától is Zigerius Imrétől, vehetni néminemű erősséget. Ez a' Zigerius Imre volt Tolnai Prédikátor éppen Sztárai előtt, kit Skaritza Máté az akkori szokás szerént Imre Papnak nevez, azt állítván felőle, hogy az Tolnán Sztárai előtt reformált. Hogy pedig ez az Imre Pap Protestáns volt, bizonyítja avagy tsak az is, hogy a' Vittembergiai Protestáns Tudósokkal Tolnán laktába is levelezett. Nevezetesen 1549ben 3ik August. — És így tsak három esztendővel az előtt hogy Sztárai Tolnai Pappá lett — éppen innen küldött egy levelet Vittembergába, odavaló híres Theologushoz Flacius Iliricus Mátyáshoz (kit Ladvoatba Trankovitz név alatt megtalálhatsz) melly Levelében a' Tolnai Evangelika Ekklesia és Oskola kezdetét és 1549ik esztendőbeli állapotját megírja) Ezen Levélnek egy részét olvashatni F ő T iszt. Bud. Hist. 3. §. 74. alól a' Jegyzésben. Az egész Levelét pedig Zigériusnak lásd Ribini Memoria P. Aug. Conf. Tom. 1. pag. 501. a' Német kiadás szerént) Imre Pap hát valóságos Protestáns volt; Ugyan mi lett volna hát a' Successora is Sztárai Mihály? Imre Pap és Deczi közé szorulhatott volna egy Unitárius Pap?

Minthogy hát még eddig semmi nyoma nintsen Sztáraiba az új Ariánismusk, sőt minden előhordott környülállások éppen ellenkezőt mutatnak: tsak a' van még hátra, hogy arra a' gondolatra vetemedjék valaki: hogy talám hát Superintendenssége után 1557. után, vén korában lett Unitáriussá, 's talán azért tette le a' Superintendensségét is, midőn azt 1554ben Szegedinek önként általadta. De itt is ki lehet Sztárait menteni. Olyan erősséget fogok itt az ő kimentésére előhozni, mellyel reménylem meg lehet elégedni, olyan erősséget, mellyről úgy gondolkodom: *Judicis arguti quod non formidat Acumen Horat.* — E' lessz az az erősség: 1608ban adván ki legelőször Molnár Albert a' Sz. Dávid Soltárait magyar Versekbe foglalva, és ő tsak 1606ban vagy legfeljebb 1607ben készítvén azokat el, mint a' Farkasfalvi Filitzky János versei, mellyeket ezen magyar köntösbe öltöztetett, Énekeik eleibe tiszteletül irt, bizonyítják, és így nem lévén addig az ideig ezen Énekeik a' Magyar Protestánsoknak, *) a' 16dik Század közepe táján, mint láttuk, magok a' Magyar Protestáns Tudósok készítettek magoknak Énekeket legtöbbet pedig a' mi Sztáraink. Az így apró-

*) Lefordította ugyan már Molnár Albert előtt magyar nyelvre a' Soltárokat és kiis adta Krakkóban 1548. Bentzédi Székely István egy különös Tomusban, mint ezt Bod Biblia Hist. pag. 145. említi: de ez a' fordítás nem versekbe volt, nem is igen tsinos p. o. a' XLII dik Solt. első versét így fordítja: „miképen a' Gím Szarvas rikólt a' folyó vizekre, a' képen az én lelkem tehozzád kívánkozik Isten”. A' CIV dik Solt. 3dik versét pedig így: „ki szerzi az ő nyári házának gerendáit a' vizekbe, és tsinálja a' felhőkből az ő szekereit.” Lásd Athen. pag. 258. — Innen is megtetszik hogy cz a' fordítás nem versekbe történt.

donként készült Énekeket nem előbb hanem 1592ben szedte össze és adta ki Göntzi Fabricius György, akkor már Superintendens, és Debreczeni Predikátor. Athenas pag. 100. Ez a' Göntzi Fabricius pedig buzgó Protestáns és Méliusnak méltó Successora volt Debreczenben a' mi csak onnan is megtetszik, hogy az 1577. Nagy-Váradon készült 27 Articulusknak, mellyek Minores Articuli nevet viselnek, ő volt nagyobb részént a' készítője, készítvén azokat ama 72 Articulusból, mellyek a' Debreczeni Sinatban, a' Helvetica Confessio' elfogadása alkalmatosságával 1567. íródtak és a' mellyek Maiores Articuli nevet nyertek. Bud. Hist. Tom. 3. § 94. a' Jegyzésben. — Ha tehát Sztárai vénségében Unitáriussá lett volna, és úgy halt volna meg mint olyan; nem lehetett volna azt Göntzi Fabriciusnak nem tudni, mint a' ki ő vele egy időben is élt (mert 1575ben már Debreczeni Pap volt Mélius után, sőt 1557ben már Wittembergába tanult Göntzi, a' midőn pedig még Tolnán élt Sztárai is, Lásd Athenas pag. 100 — Illyen buzgó Protestáns és egyszersmind Püspök is lévén pedig 1592ben Göntzi Fabr. lehetetlen felőle feltenni, hogy ha csak legkissebbet tudott, vagy hallott volna is arról, hogy Sztárai Unitáriussá lett, az általa írt énekeket a' Gradualba, — még pedig olly nagy számmal bevette volna. De mások sem engedték volna azt meg Annyival inkább nem pedig, mert már akkor Sztárai nem élt. *) Az ő nagy tekintete sem

*) Nintsen ugyan bizonyos documentumunk arra, mellyik esztendőben halt légyen meg Sztárai Mihály: de hogy 1592ben, mikor az énekek kiadódtak, már nem élt, azt úgy is gondolhatni. Sőt hogy 1568ban sem.

indíthatta hát már ezen tselekedetre Göntzi Fábriciust. Nem egyébért tette hát ő a' Sztárai Énekeit a' többiek közé, hanem egyedül tsak azért, mert azoknak mind a' foglalatjuk a' Protestáns vallással megegyező, mind pedig a' Szerzőjük Sztárai Mihály haláláig azt tanítá vala.

Mikor lett hát már Sztárai Unitáriussá? Kétség kívül soha sem! hanem ha halála után, a' midőn, minthogy valamint minden dolgok, ugy ő is Leibnitz értelme szerint Monásokból az az Unitásokból componálódott; halálával ugyan tsak ismét Monásokka, Unitásokka resolválódott = Unitáriussá lett.

Ezeket így öszvevetvén és megfontolván, kitetszik hogy Sztárai Mihály, nem vólt, sőt mint környülállásai bizonyítják nem is lehetett Unitárius. — Ugyanis:

Ifjuságában Patáviumban laktában nem! mert akkor a' Socinus tudományának hire se volt; annyival inkább nyilván nem tanítatott. A' Paduai titkos társaság, Sztáncár, Blandrata, Dávid Ferentz, a' két Socinusok 's a' t. mind későbbi Unitáriusok, mintsem az Ifjú Sztárai a' Páduai Universitásban tanult volna.

Haza jöven Sztárai Páduából, itthon sem taníthatta az új Arianismust.

Mert Peréuyi Péter, kinél Siklósy Mihály után Dévai Mátyás 1528ban megfordult 's tartózkodott, de 1529ben már Wittembergába ment nem lehetvén szokása ellen udvari Pap nélkül,

---

élt már, a' mikor Skaritza a' Szegedi Kis István életét leírta, bizonyos onnan, hogy már ebben a' Biographiában így szóll Skaritza: *Nec attinet hic de Sztarino pie memorie, magno sane nostri seculi Theologo dicere etc.*" Már ekkor is hát (1568) tsak boldog emlékezetű (pie memorie) volt Sztárai. Nem élhetett hát annyival inkább 1592ben.

csak hamar, 1530 tájban, udvari Papjának tevé Sztárait. Perényinek pedig Unitárius Pap nem kellett.

Ettől 1542ben elállván 's Laskói Pappá lévén, sem tanította az új Ariánismust, ha csak minden Historiai Documentumok' ellenére azt nem állítjuk, hogy Szegedi István is, az ő kedvelt embere, és Laskon Successora, Unitárius volt. Külömben hogy ajánlotta és rendelte volna azt maga után Laskóra?

1553ban már Tolnán lakván, 1557ig ugyan bizonyosan, — de meglehet hogy tovább is, itt sem hirdethetett egyebet a' Protestáns Vallásról a' mint ezt, mind az ott volt Antecessorának Zigérius Imrének, mind Successorának Deczi Gáspárnak, mind pedig Tolnaiaknak az előbbi esztendőekben is ugyan, de kivált az 1588dikban a' Protestáns vallás mellett kimutatott buzgólkodások eléggé bizonyítja.

Innen 1557. után valamikor, ha Debreczenbe, vagy a' Békes Vármegyei Gyulára ment volna is, de a' mit be nem bizonyíthatni — egyik helyen sem hirdethette volna nyilván a' Socinianismust. Gyulán nem! mert már ekkor a' Gálzsátsi István, Szegedi Kis István 's a' t. munkájok által Gyula reformálódott. A' Massai és Nádányi Familia pedig a' Gyulai Protestáns iskolának nagy Pártfogója volt. Massai Eulalia is élt pedig még akkor, az az igen buzgó Protestáns Asszony, mert még 1563ban is ennek ajánlotta Mélius Péter az ő válogatott Predikázióit Athenás pag. 172. — Ez a' Familia Gyulán hol lakni szokott, Socinianismust tanítani nem engedhetett. — Debreczenben annyival kevésbé hirdethetett volna Sztárai Socianismust. Mert: meghalt ugyan Török Bálint 1550. a' Constantzínápolyi fogságban; de hozzá hasonló két Fiai Fe-

rentz és János megmaradtak Debreczen' birtokában 's nagy oltalmazói és terjesztői voltak a' Reformáta Vallásnak. p. o. Ez a' Ferentz vitte Mélius Pétert Debreczenbe Papnak 1556. ez gyűjté a' Debreczeni Sinatot is 1567ben hol a' Helvetica Confessio bévevődött; — Ennek még a' Fia is István a' Hertzegszöllösi Kánonoknak nevét aláírta 1576. — Fő Tiszt. Tóth Fer. Prott. Eccl. Hist. pag. 104. Illyen buzgók voltak a' Török Bálint' testi Lelki Successorai a' Protestáns vallás mellett. Ezek hát Debreczenben meg nem engedték volna Sztárainak hogy ott az ő Jóságokban új Arianismust taníttson. — De ha csak az akkori Debreczeni Protestáns Papoknak buzgóságát és nagy tekinteteket vesszük gondolóra — úgy sem taníthatott Sztárai Debreczenben új Arianismust. 1556tól fogva 1572ig Mélius Péter és Szegedi Gergely állottak ott a' kormányon a' kiknek buzgóságok sokkal esmeretesebb, mintsem azt mutogatni kellene. Ezek és a' több Debreczeni Predikátorok még akkor is ki keltek Aran Tamás ellen, midőn az hihető hogy nem ott helyben tanított, 's mind addig nem is nyugodtak, míg ezt is közönséges disputatio által meggyőzvé 's megvilágosítván, solenniter fel nem vette a' Ref. vallást 1561. — Sztárai is így járt volna, ha mint Sociánus Proféta, úgy jelent volna meg Debreczenben.

Végre akárhová lett Sztárai 1557. után, akár Tolnán maradt és ott halt meg, akár másuvá költözött, akár Empedoclessel mélységbe ugorván eltűnt; de mint Empedoclesnek tzipói, az Ethna hegye körül kinmaradtak, mellyekből az ő sorsa megtudódott: úgy Sztárainak is énekei megvagnak 's ő vele el nem tűnt, mellyekből az ő vallását megismerhetni. Azomban tudni kellett az ő dolgait a' vele egy időben is élt Gön-

tzi Fabriciusnak, 's ha rossz fát tett volna a tűzre, az, még 1592ben feledékenységbe nem ment volna, 's az ő énekei soha a' Protestáns Gráduálba be nem iktatódtak volna; — de hogy beiktatódtak, ez maga eléggé bizonyítja a' Protestáns vallásban haláláig lett álhatalos megmaradását.

* * *

Ezek azok, mellyekkel épen nem a' Tudós Értekezőt akartam társolni, mert hiszen maga is azt valja, hogy „ő ezen gyanítását-víthatni nem kívánja”, — tökéletesen maga se hiszi: — hanem még csak a' gyanúságnak motskát is, elhunyt Reformátorunkról leakartam törölni, ne hogy mások a' gyanúság után indulván, végre bizonyosnak tartsák azt, a' mi csak gyanú volt. Tudom hogy nem sokat tettem 's többel tartoztam volna; de legalább az igyekezet meg volt. Mások, kiktől több telik, 's kik a' Bibliothékához közelebb állanak, vagy talám birtokában is vagynak, szóljanak többeket és fundamentomosabbakat, 's mi tisztelettel és háládatos indúlattal fogjuk azt olvasni.

Azt mondja Rochefoucauld erköltsi észrevételeiben Nro 258. „La veritable eloquence consiste à dire tout ce qu' il faut, et à ne dire que ce, qu'il faut”. — Én ezt az Orátori titulust magamnak nem is tulajdonítom. De tudom is jól, hogy nem mondtam mind el azt, a' mit ez ügyben kellett volna, mondhattam olyanokat is, mellyek talám elmaradhattak volna: de inkább akartam a' szükségesek kedvéért a' talám szükségteleneket is elő hordani, mintsem ezek miatt amazokat is elhagyni; — ne hogy a' mély halgatással a' gyanítást helybe hagyni láttassunk, 's halgatásunk osztán másoktól, — 's kivált a'

későbbi maradéktól, ügyünkhöz való bizodalmatlanságunknak argumentuma gyanánt véteszen, jól tudván ama közönséges példa beszédet: Le silence est le parti le plus sûr pour celui qui se defie soi même. Qui tacent, consentire videntur. —

Gyöngyössi Benjamin.

5.

A Magyarországi nevezetesebb Fördők.

A' természetnek ritkaságai 's megbecsülhetetlen ajándékai között, mellyekkel Magyar Hazánk, minden egyéb halandók' országától, még az együgyűektől is észrevehetőleg, az irigyektől is megismérve, megkülönböztetik, az ebben csak nem minden völgyben találató érczes-vizek, savanyú-kutak és fürdők méltóképen első helyet érdemelnek. Ez sokaknál, képzeletjeket Magyar ország ásványaira, gazdag arany ezüst bányáira, édes boraira, temérdek gabonájára, czimeres juh és ökör farkáira vetve, nevetséges, legalább kétséges állításnak tetszik. De ha igaz hogy a' lélek nemesebb a' testnél, az egészség a' betegségnél, az ember az oktalan állatnál, ekkor meg kell vallani hogy az érczes-vizeknek a' lélek' nemesítésére, az egészség fentartására és az emberiség' képzésére mindenek felett legnagyobb befolyások 's jótéviségek vagyon. Ezen három, már most mindenektől helyben hagyó jótétek, indítottak engemet arra, hogy a' Magyarországi nevezetesebb Fördöket, mellyeknek leírásaik egyik 's másik német és deák Értekezésekben, leginkább Csaployics János Úrnak Gemählde von Ungern — czimű derék munkájában elszórva vagynak, öszve szedjem, 's tudományos folyó

1856 41

